

Estàtues-menhirs, testimoni d'una religió que va abastar tot Europa en el tercer mil·lenni aC

Martínez Rodríguez*

1. Introducció

La recentment descoberta estàtua-menhir del Pla de les Pruneres, a Mollet (Vallès Oriental), se suma a d'altres troballes molt destacades efectuades aquests darrers anys i que ens permeten avançar en la investigació sobre el món de les estàtues-menhirs, un interesantíssim món que ja vàrem començar a treballar ara fa cinc anys amb la descoberta de la figura de Ca l'Estrada a Canovelles (Vallès Oriental)¹ i que en els últims anys ha agafat una important rellevància a Catalunya amb la descoberta de la cista de Reguers de Seró (la Noguera).²

La recerca en arqueologia prehistòrica ens porta a conèixer millor els nostres avantpassats en cronologies molt antigues on tenim el buit irremparable de la manca de testimonis orals o escrits. Entre la fi del IV i principis del III mil·lenni, en l'època en què s'erigien els grans monuments megalítics, moltes comunitats arreu d'Europa adoptaren el mitjà i gran format per representar en pedra els éssers hu-

mans³ (fig. 1). És precisament l'anàlisi d'aquestes representacions i els detalls de la iconografia de les estàtues-menhirs el que ens aporta informació que no trobem amb el mètode arqueològic, que resulten complementàries i que esdevenen molt interessants per a la investigació.

2. Definició de conceptes

-Estàtua. Escultura de ple relleu o en bust rodó que representa un ésser vivent.

-Menhir. Mot bretó utilitzat per designar un monument megalític constituït d'un sol bloc de pedra, generalment allargat, brut o parcialment regularitzat, ficat en terra i mantingut pel mateix calat. Amb tot, es tracta d'una definició proposada pels arqueòlegs i no del sentit original del terme *men-hir* que fa referència a una pedra allargada. Els termes occitans *peyre fichade* o *peyre levade* serien més explícits. En aquesta línia, el terme menhir és una convenció arqueològica i la seva utilització és suficient per referir-se a una

81

* Arqueòleg Director del jaciment del Pla de les Pruneres (Mollet, Vallès Oriental). ESTRATS GPC. pablomartrod@gmail.com

1. FORTÓ et al. 2005a, 2005b, 2006, 2007, 2008; MARTÍNEZ en premsa.

2. LÓPEZ et al. en premsa.

3. ARNAL 1976; D'ANNA 1977; LANDAU 1977; SHEETWOHING 1981; AA.VV 1994; BELLEY et al. 1998.

pedra dreta implantada sola o en grup dins un paisatge per ser vista i on la significació exacta ens és desconeguda.⁴

-Estàtua-menhir. Estàtua esculpida dins un menhir, o més precisament, un monument megalític format d'un sol bloc esculpit en bust rodó o en baix relleu i representant una figura humana. Bust rodó i baix-relleu són algunes vegades completats o reemplaçats per gravats. El personatge és representat en la seva totalitat o en part sobre una de les cares del bloc. Una terminologia més estricta hauria de reservar el terme d'estàtua-menhir a una representació completa: cara, perfil i dors, si bé els de talla antropomorfa i estela són utilitzats en altres casos. Per una visió general, el terme d'estàtua-menhir s'utilitza obertament per designar qualsevol exemple de figura antropomorfa encara que molts autors especialistes són favorables al seu exemple exclusiu.⁵

82

-Estela antropomorfa. La definició és més implícita, ja que es tracta d'una obra de petita talla (menys de 75 cm), amb la representació només de la part superior de la figura on la cara està representada de forma esquemàtica o més realista sobre una sola cara. Les figures provençals de la vall de Durance i del Comtat corresponen a aquesta definició, de la mateixa manera que algunes obres del Languedoc.⁶

3. Cronologies

Les etapes neolítiques de les comunitats que van conviure en el nostre territori han estat definides en molts treballs anteriors.⁷ Aquestes societats que esculpeixen i aixequen les està-

tues-menhirs, que construeixen multitud de monuments megalítics com dolmens, menhirs, galeries catalanes,... practiquen l'agricultura a les valls i la ramaderia a les muntanyes del territori català, estan situades dins el temps en el període del neolític final, la darrera de les etapes neolítiques que és successora de l'esplendorosa Cultura dels Sepulcres de Fossa, una de les etapes més riques de la prehistòria catalana. Aquest neolític final l'han situat entre el 3500 aC fins gairebé un 2000 aC i està identificat, com a element de major rellevància, per la ceràmica Veraziana.

Posterior a l'etapa del neolític final o també contemporània en els seus darrers temps tenim el calcolític. Etimològicament, amb el terme calcolític es fa referència a l'edat del coure, la primera fase de les tres etapes metal·lúrgiques que seran successivament edat del coure, edat de bronze i edat de ferro. El calcolític, a Europa Occidental, s'identifica també amb els grups que duen ceràmiques campaniformes ja que, en molts jaciments, les primeres evidències de metall s'han localitzat en contextos campaniformes acotats cronològicament entre el 2600 i 2200 aC.⁸ No obstant això, també s'han localitzat evidències de metal·lúrgia en contextos de neolític final (fàcies Fontbouisse o Treilles al sud-est de França) que són cronològicament una mica anteriors a la presència campaniforme.

4. Geografies

Les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes es troben en multitud de

4. D'ANNA 2002.

5. D'ANNA 2002.

6. D'ANNA 2002.

7. MARTIN 1992a, 1992b, 2003; MARTIN i MESTRES 2003; TARRÚS 2002 i 2003.

8. MARTIN 1992b, 2001.

Figura 1. Estàtues-menhirs a Europa. Fotos i dibuixos: 1, 2, 4, 8, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 7, 28- ARNAL 1976; 2.-SANTONJA i SANTONJA 1978; 3.-JORGE 1999; 5.-PORTELA i JIMÉNEZ 1996; 6.-ROMERO 1981; 7.-HELGOUACH 1993; 9, 10, 13, 14, 29, 30, 31 i 32.-AA.VV 2002; 11.-MULLER 1997, 12.-MASSET; 24 i 25 AMBROSI 1972; 26 i 27; 34.- LÓPEZ et al. en premsa.

83

localitzacions arreu d'Europa, si bé hi ha zones on se n'ha documentat una gran densitat i d'altres on es pensa que, o bé no les hem trobat encara o bé, simplement, no n'hi ha.

La península Ibèrica. Només hi ha tres grups figuratius o iconogràfics⁹ amb poques figures que reuneixin les mateixes característiques decoratives. Pel que fa a la resta, en termes generals s'observa que es tracta de múltiples estàtues-menhirs esteses per la meitat occidental de la península. Els estudis monogràfics efectuats de cada peça indiquen que corresponen a diferents cronologies i amb alguna excepció,

sembla que cada figura té el seu propi context cultural i que no es poden establir nexes entre elles. S'han fet múltiples estudis monogràfics sobre aquestes figures¹⁰ i també sobre altres grups iconogràfics determinats com les esteles de guerrer o les esteles diademades¹¹.

Les representacions de Bretanya i Bassin Parisien. Són a Armorique on es troben les primeres grans evocacions antropomorfes neolítiques a la fi del V mil·lenni. Es tracta d'esteles esquemàtiques (Petit-Mont II S3 a Arzon), esteles que porten gravats anomenats «ídols amb escut» o «marmita» (Ile-Longue, Mane

9. Les referències a Catalunya són tractades al final d'aquest treball.

10. ALMAGRO BASCH 1966, 1974; BARCELÓ 1988; BUENO 1990, BUENO i de BALBIN 1992; ALMAGRO GORBEA 1993; JORGE i JORGE 1993.

11. GALÁN 1993, CELESTINO 2001.

Rutual a Locmariaquer) o esteles amb figuracions de destrals o bàculs (Kerkado, Table des Marchands). Les grans esteles no porten cap tret anatòmic explícit, només la forma, la silueta del cap deslligada, li donen un caràcter indubtablement antropomorf. Es troben reutilitzades o integrades dins de tombes megalítiques.¹² Posteriorment, en el IV mil·lenni ja es troben a Bretanya les veritables estàtues-menhirs. En aquesta regió, totes les figures són de sexe femení i és de destacar una gran unitat iconogràfica representada pels pits, collar i forma del cap.¹³

Les representacions al paisatge alpí. A la part central dels Alps destaca el jaciment de Petit-Chasseur a Sion i de Saint-Martin-de-Corléans a Aoste que presenten una homogeneïtat que fa pensar en un únic artista.¹⁴ La iconografia permet diferenciar-ne dos tipus: per una banda els que mostren els braços replegats, un penjoll amb doble espiral, un cinturó simple i un o dos punyals de tipus «Remedello». Una segona sèrie porta el cap ben marcat dins la llosa, el conjunt nas-celles apareix en relleu i suggereix la cara. Els braços són també replegats i una rica decoració a base de rombes i triangles, finament repicats, representen probablement el vestit. En els jaciments de Petit-Chasseur¹⁵ i Saint-Martin-de-Corléans¹⁶ (fig. 2) l'alçament de les estàtues-menhirs s'inscriu dins una llarga durada d'ocupació, que mostra la seva associació amb els complexos funeraris. Les dades estratigràfiques i les datacions de radiocarboni situen les primeres

estàtues entre el 2800-2500 aC, i una segona fase d'utilització cap el 2500-2200 aC.¹⁷

Prop del llac de Garda, més a l'est, les figures de Trentin-Haut-Adige són diferents, però amb connexions amb les de Sion i Aoste. La forma del cap i espatlles és suggerit pel suport i la resta de figuracions anatòmiques són discretes. Els atributs, armes i ornaments són nombrosos, els plecs verticals figuren probablement els vestits o capes i les armes són diversos tipus de destrals, a vegades en nombre impressionant (fig. 2). Les representacions armades de gran talla són considerades personatges masculins, les estàtues femenines, més petites i amb pits prominents, porten nombrosos collars. Les representacions del punyals del tipus «Remedello» permeten datar aquests monuments entre el 2800 i 2400 aC i amb tot, els de tipus «Velturino» podrien indicar unes realitzacions més recents, dins del campaniforme o bronze antic a la fi del III mil·lenni aC.¹⁸

Les roques i esteles gravades de Valcamònica i Valtellina (fig. 9, 14, 15) constitueixen unes representacions molt homogènies i molt complexes que formen composicions amb símbols solars, armes (punyals, destrals, alabardes), animals (cèrvols, bous, cabres) i escenes d'activitats agrícoles. La iconografia d'aquestes figuracions humanes, encara que no es consideren estàtues-menhirs *stricto sensu*, mostren punts de comparació evidents amb l'art antropomorf.¹⁹

12. TARRETE 1997; D'ANNA 2002.

13. SHEETWOHING 1981.

14. PEDROTTI, 1998.

15. GALLAY i CHAIX 1984.

16. MEZZENA 1998.

17. D'ANNA 2002.

18. D'ANNA 2002.

19. ANATI 1966, 1997.

La península Itàlica: els grups de Luni-giana i Pouilles. Es tracta d'una de les principals concentracions de la Itàlia peninsular. La forma del cap ha permès diferenciar dos grups tipològics, el tipus «Pontevicchio» amb el cap sense diferenciar-se del tronc i el tipus «Filetto-Malgrate», amb el cap separat. Solament el bust és figurat, la forma de la cara en creu apareix caracteritzada pel bloc celles-nas que algunes vegades és acompanyat pels ulls, clavícules i braços. A les representacions són importants les armes, diferents tipus de punyals (alguns semblants a la tipologia «Remedello») i destrals.²⁰ Estudis recents han permès proposar noves datacions; les estàtues més antigues apareixerien durant el «Remedello II» (2800-2400) i el fenomen devia perdurar probablement durant tota l'edat de bronze i inicis de l'edat de ferro.²¹ Al sud-est de la Península és present un altre grup d'estàtues que, malauradament, es troben molt fracturades. Amb tot, les representacions masculines es caracteritzen per armes molt esquemàtiques, i les femenines pels pits, amb els quals es troba associat un motiu en «X» que els enquadra. Les excavacions a Sterparo han documentat com les esteles estaven aixecades en un lloc cerimonial.

Les estàtues-menhirs a Còrsega i Sardenya. A Sardenya podem distingir dos grups morfològicament diferents; el tipus «Tamuli» al nord-oest, són estàtues de petita talla amb base plana i cos fusiforme o cònic amb representació dels pits. El tipus «Laconi», el més nombrós, localitzat al sud-est, es compon de monuments probablement organitzats en conjunts extensius i marcant un territori. Aquestes estàtues-menhirs són cuidadosament repica-

Figura 2. A dalt: estàtua-menhir d'Arco I a Moletta Patone (Trento, Itàlia) (215 cm) (Foto: CESARE i MANUSARDI, dins BELLEY et al. 1998: 157). A sota: estela n.3 sud d'Aosta a Saint-Martin de Corleans (Vall d'Aosta, Itàlia) (192 cm) (Foto: CESARE i MANUSARDI, dins BELLEY et al. 1998: 177).

des i allisades, de forma ogival i amb el vèrtex més o menys apuntat, amb la cara en «T» o en àncora. Les figures masculines porten un punyal i les femenines la representació dels pits.

20. AUGUSTO 1972, PERAZZI 1999.

21. D'ANNA 2002.

Aquestes figures apareixen durant el desenvolupament de la cultura Filigosa cap el 3300 abans de la nostra era i coneixen la plenitud entre el 3000 i 2500 durant l'Àbealzu i el Monte-Claro.²²

Les figures de Còrsega formen un conjunt iconogràfic independent. La representació de la cara ofereix una gran unitat d'estil amb els ulls en creu i el nas en relleu i, a diferència d'altres regions, aquí la boca sí que es representa habitualment. Els atributs són estranys, però moltes porten la representació d'armes com espases i punyals. L'anàlisi iconogràfica i la repartició geogràfica ha fet reconèixer quatre grups iconogràfics: Nebbio i Sagone al nord i Taravo i Sartenais al sud-oest. Encara que moltes no s'han trobat in situ n'hi ha una trentena que estan estretament relacionades amb monuments sepulcrales. Si bé els estudis ens duen a situar-les en un bronze mig, els primers grups i alineaments de menhirs semblen correspondre al neolític mig amb evolucions particulars durant el neolític final i inicis de l'edat del bronze.²³

Les estàtues-menhir a l'Europa central i oriental. L'estatuària antropomorfa només té algunes manifestacions a Alemanya, encara que el fenomen megalític hi és força difós. Aquestes representacions són integrades en context funerari a l'Alemanya central, entre el curs del Saale i el Bode.²⁴ Les representacions femenines de Schafstätt i Pfützhall porten collars i penjolls on la cara és només representada pels ulls i el nas, de la mateixa manera que els personatges masculins amb bandolera o des-

tral, com Dingelstadt. Hi ha hagut alguna descoberta recent com les figures de Lumbrein-Sietschen o Tübingen-Weilheim, aquesta última amb una figura que porta cinc alabardes, fet que podria suposar una relació amb el món alpí.²⁵

A l'àrea dels Balcans i al món egeu aquestes manifestacions acostumen a aparèixer molt aïllades i en nombre escàs, fet que no permet de reconèixer uns trets característics per la forma o els motius representats. Són conegudes des d'antic figures com les de Troia a Turquia, Thasos a Grècia i Kalitche a Bulgària.²⁶ La representació d'Hamangia duu collar, cinturó i des-
tral i, tot i que tenen pits (cosa que faria pensar en una figura femenina), la presència de les armes ens indica una possible modificació en la representació. L'estàtua de Souphli Magoula porta els característics atributs de collars i algunes cúpules, encara que destaca una serp gravada en una cara lateral, motiu que es troba també en l'art megalític occidental de Bretanya i la Península Ibèrica.²⁷

Una àrea amb força concentració d'estàtues-menhir, al límit oriental d'Europa, es troba al voltant de la península de Crimea, entre el curs inferior del Don i del Danubi. Són moltíssims els exemples, prop de 300 figures, moltes d'elles conservades al Museu Nacional d'Història de Dniepropetrovsk. Hi ha moltes figuracions i encara que la bibliografia d'aquestes manifestacions resulta molt limitada, podem veure que hi hauria diferents grups iconogràfics amb uns motius i forma de representar-los diferents. Com a les

22. ARNAL 1976, D'ANNA 2002.

23. GROSJEAN 1966, ARNAL 1976, D'ANNA 2002.

24. MULLER 1997.

25. D'ANNA 2002.

26. ARNAL 1976.

27. BUENO i de BALBIN 1992.

Figura 3. Estàtues-menhir del Lenguadoc (d'esquerra a dreta): Saint-Théodorit, Maison-Aube, Collorgues (Foto 1 i 2: Musée d'Histoire naturelle Nîmes, foto 3: Musée de Lodève, dins D'ANNA 2002) i Rosseironne (ARNAL 1976).

altres regions, la representació dels pits indica la presència de personatges femenins, igual que les armes ho serien dels masculins. Moltes d'aquestes estàtues i esteles han estat descobertes en contextos arqueològics i algunes semblen associades a monuments funeraris i llocs cerimonials. Amb tot, aquestes construccions cobrien un llarg període de temps a finals del IV mil·lenni i tot el III mil·lenni, per la qual cosa resulta difícil assignar-los una cronologia precisa.²⁸

Les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes del Midi mediterrani. En la zona del sud-est de França tenim un gran nombre i diversitat de figures amb les quals les figures catalanes estan relacionades. És una de les zones on el fenomen es manifesta amb més força, però també és on la recerca ha estat més exhaustiva i profunda i ha aportat informació molt interessant.

L'estudi dels tres grups del sud-est de França revela una certa diversitat dins els trets generals de cada grup. L'escultura en baix-relleu ha estat

utilitzada, dins la major part dels casos, a la Rouergue o Languedoc, per representar els trets anatòmics: cara, braços, cames i l'abillament que les completa. La representació antropomorfa és, doncs, un relleu per aprofitar la superfície primitiva de la llosa o del bloc utilitzat. Es pot afirmar que a la Rouergue i Languedoc la figura humana ha estat feta en relleu, però a Provença la tècnica és una mica diferent; els buits que ha deixat l'escultura prenen una gran importància i donen a la silueta un aspecte humà.²⁹

El grup provençal té els seus trets originals, amb les seves esteles agrupades per cementiris. Tenim solament la representació de la cara, amb dos arcs-celles separats pel nas, acompanyada a vegades d'una decoració gravada talment com a símbols solars o cabres enquadrant la cara. Les espatlles s'han representat algun cop però no apareix mai cap altra part del cos humà. Una característica de les esteles provençals també és les seves petites dimensions (entre 26 i 46 cm).³⁰

28. D'ANNA 2002.

29. D'ANNA 1977.

30. D'ANNA 1977.

Al Languedoc es divideixen en dos grups. Dins l'Hérault coneixem esteles asexuals de forma rectangular, amb cara d'òliba, explicant així la raó de la seva descripció d'ulls i nas en forma de «T». En el Gard hi destaquen les estàtues-menhirs femenines i masculines amb cara, braços i collars. Algunes són ornamentades amb una creu corbada que podria ser l'equivalent de l'«objecte» de l'Aveyron. La figura humana apareix caracteritzada a través de la presència del rostre, acompanyada de molts altres detalls anatòmics: braços, costelles i altres atributs igualment absents a les esteles provençals. Una altra diferència resulta també significativa: les dimensions de les peces són notòriament majors, entre 41 i 190 cm³¹ (fig. 3).

88

Respecte al grup de la Rouergue (fig. 4) té més de 120 monuments repartits pels tres departaments de l'Aveyron, Tarn i Hérault. Cal remarcar la presència de representacions humanes figurades amb peus i amb l'esquena, que representen aproximadament el 50% dels exemplars, fet que justifica plenament el terme d'estàtua-menhir, que seria, per contra, impropï per designar les representacions antropomorfes provençals i languedocenes. Des del punt de vista de les mesures, les estàtues-menhirs del grup de la Rouergue són més grans que les esteles de la Provença i Languedoc amb unes dimensions que oscil·len entre els 75 i 450 cm.³²

Els diferents detalls anatòmics que componen la figura humana són molt poc estilitzats i sempre reconeixibles (fig. 6). La cara està sempre gravada o

esculpida i es compon dels ulls, el nas, les celles (quan existeixen, formen un bloc amb el nas) i la boca, molt rarament figurada (només en tres exemplars). L'absència freqüent dels trets de la cara sembla voluntària. De vegades suggerida pels ulls i el nas o simplement perfilada, la cara no sembla pas jugar un paper principal dins les representacions humanes.³³ El cabell, sempre que es troba representat, apareix en l'esquena i mai a la part de la cara de la figura. Consisteix en una banda gravada o en baix-relleu que baixa del cap a la cintura (fig. 5). La part inferior està tallada horitzontalment per un o dos traços que evoquen fortament una cinta. El cabell és un element important per determinar el sexe de l'estàtua, ja que correspon a un atribut específicament femení per les estàtues-menhirs. També cal considerar que les figures rouergades són les úniques que presenten l'esquena esculpida. En algunes d'aquestes figures hi ha els homòplats en forma de ganxos (fig. 5). Un element important són els pits, que es representen amb dos cercles gravats o en baix relleu i indiquen, naturalment, el sexe femení.³⁴

Els braços apareixen en més de la meitat de les figures de la Rouergue i són un dels elements que, per la seva morfologia i orientació, ens van dur a relacionar la figura de Ca l'Estrada amb aquest grup.³⁵ Neixen de l'esquena, prossegueixen als costats de la figura per ser representats de cara, en posició horitzontal o lleugerament inclinats cap a baix, situats sota els pits (fig. 4). Les mans són a vegades figurades a l'extrem del braç, amb els dits general-

31. D'ANNA 1977.

32. D'ANNA 1977.

33. SERRES 1997, 2002.

34. SERRES 1997, 2002.

35. MARTÍNEZ en premsa, FORTÓ 2005a, 2005b, 2006, 2007 i 2008.

Figura 4. Estàtues-menhirs de la Rouergue (d'esquerra a dreta): La Jasse du Terral I, Saint-Sernin, Les Maurels, Les Vignals i Frescaty. (SERRES 1997).

ment ben diferenciats. Les estàtues-menhir rouergades són les úniques escultures antropomorfes que representen un personatge sencer, incloses les cames. Aquestes cames es troben juntes en les estàtues-menhirs masculines i obertes o separades en les figures femenines, amb els 5 dits de cada peu perfectament figurats.³⁶ (fig. 4)

Els diferents detalls anatòmics van sempre acompanyats d'alguns atributs. Un d'aquests, està format per molts ribets concèntrics que s'identifiquen com un collar. Situat a l'alçada del coll i decorant el pit, compon un veritable collar de diferents línies que a vegades és agraciat amb un penjoll en forma de «Y». Alguns especialistes pensen que podria correspondre a un objecte allargat en banya de cérvol suspès amb un nus. Tant el collar com el penjoll en «Y» són elements específicament femenins.³⁷

Ara bé, l'element més representat és el cinturó. Es compon d'una banda

horitzontal que envolta l'estàtua per tots els costats, apareix ornamentada i pot ser llisa sense sivella ni decoració, decorada essencialment d'espigues i amb sivella. Els cinturons amb sivella, decorats o simples, són elements típicament masculins. El vestit es troba representat pels plecs i vesteix moltíssimes estàtues-menhirs masculines o femenines. En algun cas es troben molt ben representats, com a la figura de Saint-Sernin, però en d'altres, aquesta representació es resumeix en alguns traços verticals i espais³⁸ (fig. 4 i 5) fet que també vàrem trobar repetit a la figura de Ca l'Estrada.³⁹ Resulta molt interessant l'«objecte» disposat sobre el pit i enquadrat per les mans. Està representat en forma d'un cos triangular, més o menys regular, amb un anell a la part superior. Es troba generalment en posició oblíqua, amb l'extremitat dirigida cap a la dreta. En algunes estàtues, els motius d'espiga fan pensar en una beina teixida amb

36. SERRES 1997, 2002.

37. SERRES 1997, 2002.

38. SERRES 1997, 2002.

39. FORTÓ, 2005a, 2005b, 2006, 2007, 2008, MARTÍNEZ en premsa.

Figura 5. Estàtues-menhirs de la Rouergue, fotografies de la part posterior (d'esquerra a dreta): Saint Sernin, Saint-Maurice-d'Orient, Puedh Real i La Jasse du Terral I (SERRES 1997). A la dreta: restitució de l'home d'Otzi, l'home dels gels (disseny Welponer/STMA, dins PHILIPPON 2002).

90

material trenat destinat a recollir un punyal. En la majoria dels casos aquest «objecte» està sostingut per la bandolera, i aquest conjunt «objecte-bandolera» és un atribut tipus de l'estàtua-menhir masculina. Les figures que porten l'«objecte» posseeixen de vegades les armes: fletxa, arc o destral. Són sempre situades a sobre del braç dret i reforcen el caràcter masculí de l'estàtua.⁴⁰

Algunes estàtues-menhirs tenen les galtes cobertes de petits traços horitzontals a banda i banda del nas. Aquests signes són representats indiferentment a les figures masculines o femenines. Encara que a les interpretacions més esteses es veuen tatuatges o pintures corporals (fig. 4), per a d'altres, aquestes marques podrien arribar a ser marques tribals. L'associació d'algunes característiques anatòmiques amb els atributs permet identificar els personatges masculins i femenins. Algunes estàtues-menhirs resten tanmateix difícils de classificar, ja que posseeixen trets comuns als dos sexes. Les estàtues-menhirs femenines són identificables per la presència dels

pits i el cabell i a aquests detalls anatòmics s'hi associen atributs particulars, com el collar i el penjoll en «Y». Les estàtues-menhirs masculines porten l'«objecte», la seva bandolera i més rarament, les armes (fletxes, arcs i destrals).⁴¹ Amb tot, és molt interessant el fet que algunes figures porten les característiques masculines i femenines. Aquestes escultures són classificades dins el grup de les estàtues-menhirs transsexuals o andrògines. Es pot veure com porten les marques de modificacions voluntàries. Els atributs i les característiques anatòmiques han estat transformades per canviar el sexe de l'estàtua i per regla general, aquestes modificacions duen a feminitzar una estàtua. Aquesta transformació s'obté fent desaparèixer l'«objecte» i afegint, segons el cas, dos pits o un collar com talment esdevé en l'estàtua de la Prade. En el cas de la figura de la Boires des Paulets, l'«objecte» ha estat transformat en penjoll en «Y».⁴²

Estudiant els diferents elements que constitueixen la iconografia d'aquestes figures antropomorfs, podem dir que

40. SERRES 1997, 2002.

41. SERRES 1997, 2002.

42. SERRES 1997, 2002.

cada grup disposa d'elements que li són propis (fig. 6). El grup Rouergat ens presenta un acabat, en relació amb els atributs, que li és ben particular. El grup del Languedoc no té una característica que li sigui pròpia, però sí que es pot notar una concepció particular de la representació del bust que està sovint traçada d'un cop, amb els braços seguint la línia de la cara.⁴³ Les similituds que podem trobar entre els tres grups rau en la manera de representar la cara, amb la línia del nas generalment unit amb les celles i assenyalant que, la veritable «T» facial, és una particularitat languedociana.

Es pot remarcar en el Languedoc i la Rouergue, però mai a la Provença,

l'existència de quelcom que semblen tatuatges. És possible que els traços paral·lels a ambdós costats del nas en un gran nombre d'estàtues de la Rouergue i els traços circulars observats en esteles amb cap de mussol del Languedoc representin realitats diferents, però la semblança és sorprenent i s'ha de considerar⁴⁴. Un altre element de comparació possible entre les estàtues de la Rouergue i les esteles del Languedoc rau en la presència en els dos grups de l'«objecte» la interpretació del qual porta tants problemes. Aquest «objecte» és més freqüent a la Rouergue on s'han pogut identificar divuit representacions verdaderes; en contra, al Languedoc aquest és més estrany i només s'han identificat dos exemplars segurs i uns altres dos possibles.⁴⁵

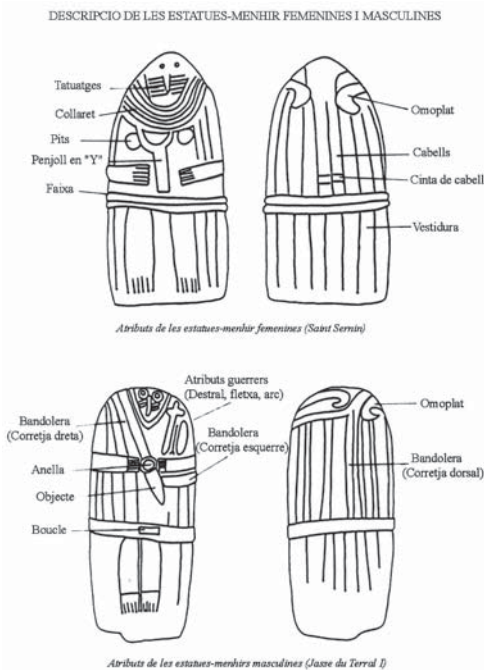

Figura 6. Descripció dels atributs de les estàtues-menhirs masculines i femenines del grup de la Rouergue (SERRES 1997)

5. Representacions antropomorfes de gran format a Catalunya

Catalunya, fins fa pocs anys, restava fora de tot aquest món, com una àrea marginal amb alguna excepció aïllada, malgrat la seva riquesa cultural en multitud d'elements pel que fa a les cronologies del neolític final-calcolític. Les descobertes dels darrers anys, a les quals s'hi suma la figura de Mollet, han posat aquest territori en primera línia de recerca i la riquesa i diversitat de les figures localitzades ens fa pensar en la necessitat de fer algun estudi més acurat i detallat de totes aquestes manifestacions d'art megalític.

A Catalunya tenim la figura de Preixana a Lleida⁴⁶ que presenta, a la cara frontal, la figura d'un personatge amb els braços i el cap clarament identificables al qual li creua una bandole-

43. D'ANNA, 1977.

44. D'ANNA, 1977.

45. D'ANNA, 1977.

46. MALUQUER 1971, ALMAGRO GORBEA 1993.

ra d'on penja, al costat dret, una espasa de reblons que la situa en una cronologia del bronze mig.

Les pedres gravades de Passanant (Conca de Barberà)⁴⁷ són dues esteles conegudes i publicades des de fa ja unes quantes dècades, però que han passat desapercebudes en alguns estudis monogràfics. Respecte a la pedra més gran, encara que falta part de la peça, es podria tractar d'una figura femenina en la qual s'identifica un possible collar i algun tipus d'objecte sense identificar a banda i banda del pit i part inferior. Cal apuntar que les cares laterals i posteriors d'ambdues pedres estan també esculpides però no publicades i caldria fer un estudi global d'aquestes figures amb els gravats de totes les cares treballades. Els elements esculpits en aquests pedres no ens donen cap pista, de moment, per poder atorgar-li una cronologia.

92

La recentment descoberta estàtua-menhir de Ca l'Estrada a Canovelles (Vallès Oriental)⁴⁸ és una figura esculpida sobre un bloc de gres que no s'ha conservat completa i que amb els elements que s'hi observen, com el braç i la mà esquerra, plecs d'una capa o abric, possibles peus i tatuatges, es poden establir interessants comparacions amb el grup de la Rouergue al sud-est de França.

Les figures antropomorfes del jaciment de Reguers de Seró (La Noguera)⁴⁹ que no han estat publicades encara perquè han estat descobertes fa poc temps, han estat una gran sorpresa per a tots aquests estudis; aquest jaciment esdevindrà un jaciment de referència, car és un dels pocs casos en el qual es disposa d'un context in-

terpretatiu per a aquestes figures. Les representacions de Seró podrien formar un nou grup iconogràfic o figuratiu, ja que presenten uns motius i unes decoracions molt particulars, i anem als arqueòlegs que han excavat aquest jaciment i estan estudiant aquestes figures a proposar el nom d'aquest nou grup figuratiu. Sembla observar-se la representació d'un teixit amb gravats en «V» a la cara del davant, i el que pot representar una capa formada per peces de cuir rectangulars cosides a la cara posterior, element documentat de forma extraordinària a l'home d'Otzi (fig. 5, dreta), trobat fa uns anys als Alps italians, amb les peces de roba que el gel i el fred alpi havia conservat.⁵⁰

Sabiem des de fa algunes dècades, de l'existència d'algunes pedres gravades com la del Roc de la Mare de Déu al santuari del Miracle (Pinell, Solsonès) o l'estela de la Bassa del Llop (Llobera, Solsonès), documentades per mossèn Serra Vilaró (1927). Recentment hem identificat tres fragments d'una nova figura prop de les coves d'Arbolí (Conca de Barberà), i sembla que totes poden correspondre a grans figures esculpides similars a les descobertes a Reguers de Seró.

En els treballs de mossèn Serra Vilaró pel Solsonès també va localitzar l'estela de Llanera que resta avui al museu de Solsona. Es tracta d'una estela retallada en forma semicircular per la part superior i amb uns gravats en forma d'«U» en una de les cares laterals⁵¹. La morfologia semicircular a la part superior s'ha interpretat a França com una imatge antropomorfa

47. MOREAU 1970, CURA 1992.

48. FORTÓ et al. 2005a, 2005b, 2006, 2007, 2008, MARTÍNEZ et al., en premsa.

49. LOPEZ et al. en premsa.

50. SPINDLER 1995.

51. SERRA VILARÓ 1927.

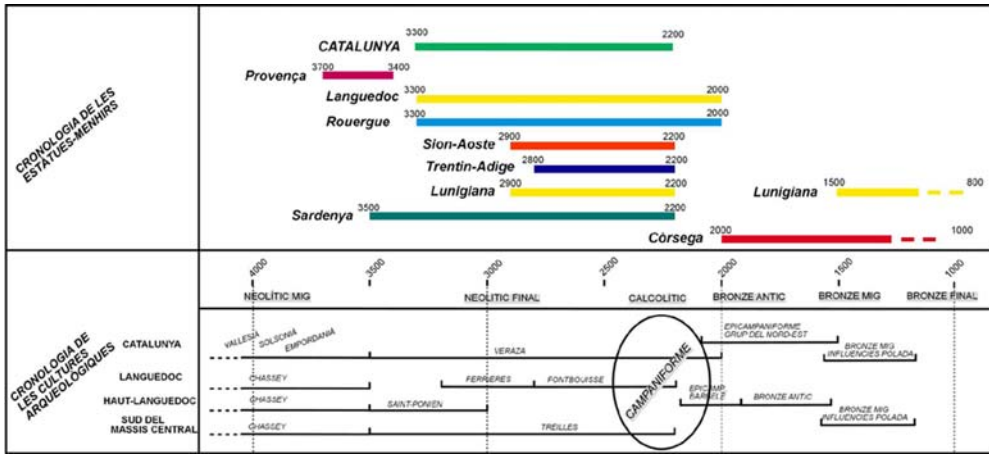

Figura 7. Taula amb la cronologia de les estàtues-menhirs dels diferents grups figuratius arreu d'Europa.

d'aquest art megalític en les seves fases inicials, que després, quan el fenomen s'estén i es desenvolupa, es va complicant i enriquint.

Al Coll del Cantó (Alt Urgell) es localitzava el menhir del Cantó documentat per L.M. Vidal (1894), que ha estat rescatat de l'oblit en un recent treball de recerca.⁵² Es tracta d'un monòlit de 2 metres d'alt per 40 cm d'ample que presenta la silueta d'una figura humana que, per les notícies que disposem, fou dinamitat durant la construcció de la carretera N-260 els anys vint i ara només en resta a la seva posició una petita part de 43 cm.⁵³

Finalment, apuntem a valorar una figura representada en l'estela de la Sitja del Llop al Pla de la Calma, al Montseny.⁵⁴ Pensem que es tracta d'una representació femenina en la qual s'identifiquen el cap i els pits en l'interior d'una línia que devia marcar

tota la forma antropomorfa. La figura s'assembla molt a l'estàtua d'Arco IV a Riva del Garda⁵⁵ i a algunes representacions també sobre roca de Valcamònica.⁵⁶ Desgraciadament, aquesta estela es troba molt desgastada i ha sofert recentment algunes agressions, fet que dificulta encara més la interpretació de tots els gravats.

Si bé a Catalunya hi ha molts menhirs, alguns d'ells també amb gravats com és el cas de la pedra de Llinars a Montmeló⁵⁷, el menhir de Castellruf a Sta. Maria de Martorelles i el menhir dels Palaus a Agullana⁵⁸, pensem però que són imatges no antropomorfes la interpretació de les quals ens és encara del tot indesxifrable i considerem, amb tot, que no estan relacionades amb aquest tipus d'art megalític de les estàtues-menhirs. Esperem que futures troballes i investigacions ens aportin llum en aquest darrer punt.

52. JIMENEZ 2006.

53. JIMENEZ 2006.

54. VILARDELL i CASTELLS 1976.

55. BELLEY et al. 1998: 159; D'ANNA 2002: 202.

56. ANATI, 2004: 147,176.

57. CURA, 2002-2003.

58. CARRERAS et al. 2005.

6. Contexts i significació

Les estàtues-menhirs i esteles d'Europa es troben en origen en tres contextos diferents: en plena naturalesa, hàbitat i necròpolis, fet que podria implicar l'existència de significacions diferents. Cal pensar també en una idea estesa de la representació de la figura humana, amb les diferents utilitzacions particulars a nivell regional on la idea primitiva està adaptada al context cultural local.⁵⁹

Per al grup de la Rouergue, s'ha destacat que la distribució limitada dins un entorn boscos era un element susceptible d'aportar alguns indicis sobre la significació d'aquestes estàtues. Aquestes, situades a determinats llocs del bosc, haurien pogut ser senyals que marcarien alguns eixos o camins, que actuen com a guies amb aparença humana. Les estàtues-menhirs podrien representar aquests homes, que coneixien el bosc i un cop aquests personatges haurien desaparegut, les estàtues-menhirs els simbolitzarien i perpetuarien el seu coneixement.⁶⁰

La situació seria diferent al Languedoc, on tenim les lloses antropomorfes, les esteles de caràcter funerari i les esteles d'hàbitat, amb el que la seva significació ha de ser a priori diferent. Les representacions antropomorfes llenguadocianes en relació amb les sepultures poden estar, sense cap dubte, posades en connexió amb la mort i podrien esdevenir la personificació de la mateixa mort o la del difunt. Sovint es pensa en la possibilitat de veure dins aquestes representacions antropomorfes els guardians i guardianes de les sepultures com a protectors vers l'exterior.

L'absència de la boca, poques vegades representada a les estàtues-menhirs, ens porta a fer difícils interpretacions. Alguns prehistoriadors han vist en aquests grups de Rouergue, Languedoc i Provença una idea de vigilància i incomunicabilitat.⁶¹

Les esteles antropomorfes i estàtues-menhirs de la Provença, Languedoc i Rouergue serien les representacions d'éssers evolucionant dins el món paral·lel. A aquests éssers, l'home hauria confiat la guarda de les sepultures i també de tot el que a ell li és necessari. Es podria pensar que la significació d'aquestes figures devien ser múltiples a causa de l'existència de diferents grups regionals en diversos contextos i dominis culturals. Si intentem anar més enllà de les originalitats regionals, ens trobem a tot arreu una significació profunda: l'existència d'un més enllà poblat d'éssers vivents, semblants a l'home.

Aquestes idees i conceptes estant lligats a nombroses interpretacions i matisos, però ens sembla bastant clar que les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes, qualsevol que sigui la seva significació, són obres de caràcter religiós. Aquesta religió està basada en la creença de l'existència d'algun «altre lloc» on evolucionen aquests «éssers» vivents. Podríem pensar que les «entitats» representades per les figures antropomorfes que són les esteles i estàtues-menhirs, eren considerades com poders benèfics que no inspiraven de cap manera por i amb les quals l'home vivint podia conservar les bones relacions.⁶²

A prop de Catalunya tenim una magnífica col·lecció d'estàtues-menhirs al museu Fenaille a Rodez (Aveyron,

59. D'ANNA, 1977.

60. D'ANNA, 1977.

61. D'ANNA, 1977.

62. D'ANNA, 1977.

Figura 8. Dibuix idealitzat del jaciment de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental) amb les estructures de combustió i l'estàtua-menhir descoberta en les excavacions de la campanya 2004-2005.

França) i també algunes d'aquestes figures localitzades i conservades in situ, que es poden veure avui en dia prop de Saint-Pons-de-Thomières (Hérault, França), a unes 3 hores i mitja en cotxe des de Barcelona.

Amb tot, hi ha pocs casos on es trobi un context que ens ajudi a interpretar-les. Al jaciment de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental) vàrem trobar un important jaciment neolític amb una estàtua-menhir que, si bé no estava in situ, sí que pensem que era prop del lloc original, amb un context arqueològic per aquestes cronologies molt destacat. Les estructures de combustió de grans dimensions i els recintes de fosats localitzats a prop de l'estàtua-menhir ens van dur a pensar en un espai amb unes connotacions especials on podrien celebrar-se trobades o cerimònies potser de caire religiós.⁶³

Les esteles menhirs i estàtues antropomorfes ens aporten un cert nombre d'informacions que ens permeten considerar les manifestacions de l'art

antropomorf com un document, un material informatiu que complementa les excavacions arqueològiques. Ens aporten informacions de caire psicològic que, encara que parcials, ens donen una informació real molt interessant per conèixer les cultures no materials. Pot semblar evident, a priori, que les cultures del neolític final tenien alguna religió; així, les manifestacions d'art antropomorf en són la prova formal. Aquesta religió devia estar basada en el fet que aquestes divinitats podien rendir a l'home alguns serveis, una mica com si l'home s'hagués descarregat d'algunes responsabilitats, d'algunes tasques no productives: mentre els genis guardaven les tombes, el pastor podia cuidar el seu ramat i l'agricultor fer la collita.⁶⁴

Les esteles antropomorfes i estàtues-menhirs ens han aportat altres tipus d'informacions. Així, per exemple, als monòlits de la Rouergue s'hi observa que les gents del neolític final utilitzaven una peça de vestit tipus abric que

63. FORTÓ et al. 2005a, 2005b, 2006, 2007, 2008, MARTÍNEZ et al., en premsa.

64. D'ANNA 1977.

portaven sobre l'altra roba i que era comú a homes i a dones. Les mateixes estàtues ens mostren l'existència de faixes amb sistemes de lligament força complicats, encara que els documents arqueològics no ho testimonien a França fins a cronologies del bronze mig. El complex objecte-tahalí, aquell que donada la significació, ens mostra un sistema més perfeccionat, amb la bandolera que relliga les branques superiors a la cintura per impedir-les pujar, aquest sistema no sembla pas haver estat molt millorat després.⁶⁵

Podem trobar la representació d'armes anteriors a les etapes metal·lúrgiques que és, a més, el marcador sexual de les figures masculines. Aquestes armes serien les fletxes amb la seva asta i els arcs, així com les destrals emmanegades, si bé els modes d'emmagament resten encara mal coneguts. És problemàtic entrar a valorar si aquestes figures masculines estan representant un guerrer, ja que en aquella època, a les lluites, més allà d'una baralla entre persones, no es trobaran més que grups reduïts d'homes. En el Languedoc s'han trobat representacions de creus a les lloses antropomorfes, artefactes que després no són coneguts a les excavacions. Tots aquests elements devien tenir un valor simbòlic i nosaltres els considerem com les marques del poder conferit a les entitats representades a les estàtues-menhirs i lloses antropomorfes, poder, després de tot, immensament superior a aquell de l'home que posseïa i utilitzava tots aquells atributs.⁶⁶

Podem saber també, a través de les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes, de l'existència de tatuatges al neolític final així com de formes d'abillament.

Ja coneixíem la seva existència, a través dels resultats aportats per les excavacions arqueològiques, però amb aquestes figures sabem com les portaven, que podia variar segons la regió. Aquests tipus d'abillament, collars i penjolls estan testimoniats a les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes que estaven reservats a les dones. La representació d'aquestes figuracions femenines en aquests monòlits ens pot fer pensar que les dones també devien tenir un rol important dins d'aquestes societats.

Les representacions antropomorfes de la costa nord-occidental mediterrània no mostren cap part de figuració de punyals metàl·lics, fenomen que sí que és habitual dins els grups alpins, italians i corsos. Aquesta és una de les pistes que ens duu a pensar que les esteles antropomorfes i les estàtues-menhirs, en aquesta geografia, eren anteriors a la difusió de les armes.

Les figuracions antropomorfes de la costa nord-occidental mediterrània, les esteles, les lloses esculpides, les estàtues-menhirs, descriuen un període de mutació, de progressos ràpids que, després d'esclatar al Chassey meridional, devien conduir a la possessió i fabricació del metall que, més tard, perfectament dominat i explotat, aniria arrossegant importants canvis.⁶⁷ Són el testimoni de la presa de la consciència de l'home per sí mateix, del seu poder i la seva força, allò que s'atribuïa als déus, però era l'home qui en treia profit i benefici. Elles són, finalment, el testimoni del naixement d'una religió basada en l'antropomorfisme, una religió que sembla néixer a finals del IV mil·lenni i que durant tot el III va arribar a abastar tot Europa.

65. D'ANNA 1977.

66. D'ANNA 1977.

67. D'ANNA 1977.

Bibliografia

- AA.VV. 1994, La statuaria antropomorfa in Europa dal Neolitico alla romanizzazione. Atti del Congresso La Spezia-Pontremoli 1988, La Spezia. PHILIPPON, A. 2002, Statues-Menhirs, des énigmes de pierre venues du fond des âges. Rodez.
- ANATI, E. 1966, Il Masso di borno. Centro Comune di Studi Preistorici. Brescia.
- ANATI, E. 1997, L'art rupestre du Valcamonica. *Dossier de l'Archeologie* n° 224: L'homme des glaces. P. 68-79.
- ANATI, E. 2004, La Civiltà delle Pietre. Valcamonica una storia per l'Europa. *Archivi*, vol. 16, Capo di Ponte.
- ALMAGRO BASCH, M. 1966, Las estelas decoradas del Suroeste Peninsular, Biblioteca Praehistórica Hispánica, vol. VIII, Madrid.
- ALMAGRO BASCH, M. 1974, Nuevas estelas decoradas de la Península Ibérica, *Miscelánea Arqueológica (XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología de Ampurias, 1947-1971)*, t.1, pp. 37-39.
- ALMAGRO GORBEA, M. 1993, Les steles anthropomorphes de la péninsule ibérique. Dins *Les Representations humaines du néolithique a l'age du fer*. 115 Congrès National des Sociétés Savantes, Avignon. Comité du Travaux historiques et scientifiques Ed. Paris.
- ARNAL, J. 1976, Les Statues-Menhirs, Hommes et Dieux, Toulouse, Ed. Des Hespérides.
- AUGUSTO, A. 1972, Corpus delle statue-stele Lunigianesi. Bordighera.
- BAPTISTA, A. M. 1985, A estátua-menhir da Ermida (Ponte da Barca, Portugal). *O Arqueólogo Português*, ser. IV, vol. 3, pp 7-44.
- BARCELÓ, J. A. 1988, Introducción al razonamiento estadístico aplicado a la arqueología: un análisis de las estelas antropomorfas de la Península Ibérica, *Trabajos de Prehistoria*, 45, pp. 51-85.
- BELLEY, A. M.; MEZZENA, F.; RENDA, A. et ZIDDA, G. 1998, Dei di Pietra. La grande statuaria antropomorfa nell'Europa del III Millenio a.C., Ginevra-Milano.
- BUENO RAMIREZ, P. 1990, Statues-menhirs et stèles anthropomorphes de la péninsule Ibérique. *L'Anthropologie*, t. XCIV, n° 1, pp. 85-110.
- BUENO RAMIREZ, P. et de BALBÍN BEHRMMANN, R. 1992, L'art mégalithique dans la péninsule ibérique, une vue d'ensemble. *L'Anthropologie*, t. XCVI, n° 2-3, p. 499-572.
- CARRERAS, E.; TARRÚS, J. i GAY, P. 2005, «Tres menhirs amb gravats entre l'Alt Empordà i el Vallès Oriental» dins «Roches ornées, roches dressées. Aux sources des arts et des myths. Les homes et leur terre en Pyrénées de l'Est». (Actes du Colloque en Hommage à Jean Abélanet, Université de Perpignan, 24,25 i 26 mai 2001). Perpinyà, Presses Universitaires, pag. 157-163.
- CELESTINO, S. 2001, Estelas de guerrero y estelas diademadas. La precolonización y formación del mundo tartésico. Ed. Bellaterra. Barcelona.
- CURA, M. 1992, Són neolítiques les inscultures de Passanant? Dins AA.VV. 1992, *Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. 9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, pp. 119-120, Andorra.
- CURA, M. 2002-2003, La «Pedra de Llinàs»: un menhir, una estela o una fita de terme (Montmeló, Vallès Oriental, Catalunya). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* n° 23, pp 133-139. Castelló.

- D'ANNA, A. 1977, *Les Statues-Menhirs et Steles Anthropomorphes du Midi Méditerranéen*, Paris, C.N.R.S.
- D'ANNA, A. 2002, *Les statues-menhirs en Europe à la fin du Néolithique et au début de l'Âge de Bronze*. Dins PHILIPPON, A. 2002, *Statues-Menhirs, des énigmes de pierre venues du fond des âges*. Rodez.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. 2005a, *Intervencions arqueològiques a Ca l'Estrada, primers resultats*. LAURO n° 28, Museu de Granollers. Pp. 5-16.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. 2005b, *L'estàtua-menhir antropomorfa de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental)*. COTA ZERO n° 20, Vic. Pp. 17-22.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. 2006, *Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana*. *Tribuna d'Arqueologia 2004/2005*. Barcelona.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. 2007, *Ca l'Estrada*. *Història de Canovelles 1*. Museu de Granollers, Ajuntament de Canovelles. Granollers.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. (en premsa-c): *La estatua-menhir de Ca l'Estrada*. *IV Congreso del Neolítico en la Península Ibérica*. Alicante 2006.
- GALÁN PLÁCIDO, E. 1993, *Estelas, paisaje y territorio en el Bronce final del suroeste de la Península Ibérica*, *Complutum extra 3*. Madrid.
- GALLAY, A. I CHAIX, L. 1984, *Le Dolmen MXI. Le site préhistorique du Petit-Chasseur (Sion, Valais) 5 et 6*, Lausanne.
- GROSJEAN, R. 1966, *La Corse avant l'Histoire*, Editions Klincksieck, 95p.
- JIMENEZ, J. 2006, *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria: el caso de los Pirineos catalanes occidentales*. www.recercat.net/bitstream/2972/12393/1/Binder1.pdf
- JORGE, V.-O. i JORGE S.-O. 1993, *Statues-menhirs et steles du nord du Portugal*. Dins *Les Representations humaines du néolithique a l'age du fer*. 115 Congrès National des Sociétés Savantes, Avignon. Comité du Travaux historiques et scientifiques Ed. Paris.
- LANDAU, J. 1977, *Les representacions antropomorfes megalítiques de la région méditerranéenne, (III au I millénaire)*, CNRS, 1977.
- LOPEZ, J.; MOYA, A.; ESCALA, O.; NIETO, A. (En premsa), *La cista tumular amb esteles esculpides dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida): Una aportació insòlita dins de l'art megalític peninsular i europeu*. *Tribuna d'Arqueologia 2007-2008*, Generalitat de Catalunya, Barcelona. (En premsa).
- MALUQUER, M. 1971, *La estela de la Edad del Bronce de Preixana (Lérida)*. Homenaje a J. Esteban Uranga. Pamplona: 475 s.
- MARTIN, A. 1992a, *El neolític final. La recerca de nous camins. El verazià*. Dins AA.VV. 1992, *Estat de la investigació del neolític a Catalunya*. 9è Col·loqui Internacional de Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, Andorra, 1992, 279-284.
- MARTIN, A. 1992b, «Estrategia y culturas del Neolítico Final y Calcolítico en Cataluña», P. Utrilla (coord.), *Aragón/Litoral mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1992, 389-397
- MARTIN, A. 2001, «État de la question du campaniforme dans le contexte culturel chalcolithique du Nord-Est de la péninsule Ibérique», *Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe*. *Proceedings of the International Colloquium (Riva del Garda, Trento, Italy, 11-16 May 1998)*, vol. 1, Provincia Autonoma di Trento, Trento, 2001, 155-171.

- MARTIN, A. 2003, «Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia», *Cota Zero*, 18, 2003, 76-105.
- MARTIN, A.; MESTRES, J. S. 2003, «Periodització des de la fi del neolític fins a l'edat del bronze a la Catalunya sud-pirinenca. Cronologia relativa i absoluta», *Pirineus i veïns al 3r mil·lenni AC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. Homenatge al Prof. Dr. Domènec Campillo. XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (2000)*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 2003, 77-130.
- MARTINEZ, P.; FORTÓ, A. i MUÑOZ, V. en premsa, La estatua menhir de Ca l'Estrada (Canovelles, Barcelona) y los elementos figurativos del grupo de la Rouerge (Aveyron, Francia). *Coloquio Internacional de Megalitismo*. Junio 2007. Beasain.
- MEZZENNA. 1998, «Les steles anthropomorphes en Europe», dins *Dei di pietra, la grande statuaria antropomorfa nell'Europa del III millennio a.C.* Skira, Milano, 1998, p. 15-89.
- MOREAU, E. 1970, Les pedres decorades de Passanant. *Butlletí de la Societat Arqueològica de Tarragona*. Tarragona.
- MÜLLER, D. 1997, Ornamente, symbole, bilder-zum megalithischen totenbrauchtum in mitteldeutschland. A *Art et symboles du Megalithisme europeen*. *Revue Archéologique de l'Ouest*, supplément n° 8.
- PEDROTTI, A. 1998, Gli elementi d'abbigliamento e d'ornamento nelle statue stele dell'arco alpino. Dins *Actes du 2 Colloque International sur la Statuaire Mégalithique*. Saint-Pons-de-Thomières. *Archéologie en Languedoc*, 22.
- PERAZZI, P. 1999, Museo delle statue stele lunigianesi. Guida alla sezione introduttiva. Ed. Luna. La Spezia.
- SERRA VILARÓ, J. 1927, «La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi.». *Musaeum Archaeologicum Diocesanum*. Solsona.
- SERRES, J. P. 1997, Les statues-menhirs du groupe Rouergat. *Musee Archeologique de Montrozier*. Guide d'archéologie n° 4.
- SERRES, J.P. 2002, «Les statues-menhirs du groupe rouergat», A. Philippon (dir) 2002, *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*, Éditions du Rourgue, Rodez, 2002, 54-91.
- SHEETWOHING, E. 1981, *The Megalithic Art of Western Europe*. Oxford.
- SPINDLER, K. 1995, *El hombre de los Hielos*. Barcelona.
- TARRETE, J. 1997, L'art megalithique dans le bassin parisien; symetrie et lateralite dans les representations du neolithique final. Dins *Art et symboles du Megalithisme europeen*. *Revue Archéologique de l'Ouest*, supplément n° 8.
- TARRUS, J. 2002, «Dòlmens, poblats i menhirs. Els grups megalítics de l'Albera, Serra de Rodes i Cap de creus.» Barcelona.
- TARRÚS, J. 2003, «Els constructors de megàlits a Catalunya: cistes i dòlmens entre els mil·lennis V-III cal aC», *Cota Zero*, 18, 2003, 54-75.
- VIDAL, LL.M. 1894, Más monumentos megalíticos en Cataluña. Dins *Memoria de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, I, Barcelona, pp. 279-300.
- VILARDELL, R. i CASTELLS, J. 1976, Hallazgo de una estela decorada en el Pla de la Calma. *Pyrenae*. Universitat de Barcelona. Barcelona.